

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРІЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ФОРМУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Л. В. Самойлович

В статье анализируются материалы фольклорных сборников XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: фразеологическая терминология, фразеологическая система

У статті аналізуються матеріали фольклорних збірок XIX – поч. XX вв.

Ключові слова: фразеологічна терминологія, фразеологічна система

The article analyzes the materials of folk's books from the beginning of the XIX and XX centuries.

Key words: fraseological terminology, fraseological system

Мета статті – проаналізувати матеріали фольклорних збірок XIX – поч. XX ст., описати перші спроби формування термінів фразеології та дослідження в діахронному аспекті теоретичних проблем цієї науки.

Джерелом вивчення є фразеологічні збірки: О. Павловського (подана до "Грамматика малоросійського наречія"), М. Закревського (уміщена в першій книзі "Старосветській бандуриста"), М. Номиса (подана до збірки Українські приказки, прислів'я и таке інше") та І. Франка (подана до I-III тт. "Галицько-руських народних приповідок").

Тема дослідження узгоджена з комплексним планом науково-дослідної роботи кафедри української мови Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського і є складовою частиною напряму "Проблеми функціонування мови" та теми "Семантичний аспект функціонування одиниць різних рівнів мовної системи".

В українському мовознавстві дослідження з цієї проблематики не відомі. Отже, саме цим і визначається новизна та актуальність вивчення питання.

Потреба в уніфікації фразеологічної термінології досі перебуває в полі зору багатьох мовознавців, незважаючи на те що фразеологія як наука сформувалася й динамічно розвивається вже не одне десятиліття. На позначення одиниці дослідження у фразеології нині фіксуються, наприклад, такі синонімічні терміни: *фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразема, ідіома, стійка фраза* тощо (М. Алефіренко, Ю. Прадід, М. Демський, Г. Удовиченко, В. Архангельський), а на позначення тлумачення значення фразеологізмів – *лексичне значення, фразеологічне значення* тощо (О. Молотков, А. Мелерович, В. Жуков). Академік Ю. Прадід слушно зауважує: "сьогодні доводиться констатувати, що ряд принципових положень і досі не знайшов свого остаточного розв'язання в лінгвістичній науці. Навіть термінів на позначення тлумачення значення фразеологічних одиниць налічується більше десяти" [6, с. 148]. На жаль, так і не висловлено на сторінках наукових досліджень загальноприйнятих критеріїв визначення обсягу фразеології, її місця в системі мови, основної одиниці дослідження, фразеологічного значення, системного статусу, а також загальноприйнятої фразеологічної термінології, яка починала активно вживатися і формуватися в XIX ст.

Зауважимо, що теоретичним питанням фразеології вчені XVII – кінця XIX ст. приділяли незначну увагу. Спочатку укладалися словники та збірки, а вже згодом вивчалися й опрацьовувалися зафіксовані в них мовні одиниці, поступово формувалася термінологія на позначення понять із фразеології. У XIX ст. поступово активізувалися дослідження теорії фразеології. Деякі проблеми розглядаються у працях російських та українських учених XIX ст., таких як І. Борн, Ф. Бусласв, О. Востоков, М. Греч, О. Потєбня, І. Срезневський. Частково теоретичні проблеми фразеології порушуються в авторських передмов до фольклорних збірок, у яких і фіксуються базові терміни з фразеології.

Помітні кроки до розв'язання теоретичних питань фразеології було зроблено в XIX ст., початок якого ознаменувався виходом у світ граматики О. Павловського, у якій уперше в історії українського мовознавства "намічається хоч і неспівмірний, але дуже двоплановий – теоретичний і практичний – підхід до фразеології української мови" [3, с. 70]. По-перше, О. Павловський слушно наголошує на тому, що використання у мовленні фразеологічних одиниць (ФО), "без знання которихь никакой языкъ не можетъ бытьъ яснимъ, пріятнимъ и полезнымъ" [5, с. 5], має неабияку вагу: збагачує мову, виявляє її красу і є ключем до кращого розуміння висловленого. По-друге, уже в ті часи автор звернув увагу на необхідність дослідження джерел творення ФО та вивчення їх історико-етимологічної характеристики. Він пише, "что входитъ въ разсматриваніе источниковъ, откуда занимаются обороты сочиненія и стихотворческіе вымысли, такъ какъ и въ исторію словъ, фразовъ и пословиць, есть дело

пространное, трудное, принадлежащее Грамматику-Философу" [5, с. 4]. О. Павловський свідомий того, що це нелегка та кропітка справа, і "надобно быть весьма сведущим в малороссийском языке, – підкреслює він в "Общих замечаниях", – чтобы совершенно ощущать их цену: столь трудны малороссийские фразы" [5, с. 111]. Отже, автор передмови висвітлює загальні твердження з теорії фразеології, які мають велику наукову цінність.

Принагідно зауважимо, що в О. Павловського не подається визначення поняття ФО чи взагалі стійких сполучень слів, які вчений характеризує як "неподлежащие правилам" [5, с. 22]. Проте декілька разів він вживає слово *фраза*, що вводиться й у заголовок збірки, яка ввійшла до граматики. Уперше застосовується термін *фраза* на позначення саме ФО, бо дослідження фразеологічного матеріалу збірки підтверджують, що в ній зафіксовані як ФО, так прислів'я і приказки, які ставилися в один ряд з іншими стійкими сполученнями слів. Нововведений термін *фраза* О. Павловського, як доводить практика, не був підтриманий іншими дослідниками, і ще тривалий час ФО фіксувалися в збірках прислів'їв і приказок, вважалися їх складовою частиною й не називалися *фразами*.

Збірки М. Закревського, М. Номиса та І. Франка також містять велику кількість ФО. На жаль, автори не подають ніякої позначки, щоб розмежувати прислів'я, приказки, фрази чи інші стійкі сполучення слів. І. Франко свою працю називає "Галицько-руські народні приповідки", хоча фактичний матеріал не зовсім відповідає заголовку. У передмові сказано, що це збірка "*приповідок, приказок, порівнянь та образних речень*" [7, с. 16], але в роботу включено й інші жанри: *фрази, приказкові звороти, прокляття, мудровання тощо* [7, с. 17]. У науковій спадщині І. Франка зберігся рукопис передмови до збірки 1888 р., яку вчений готував для публікації в польському виданні за підтримки професора Краківського університету, фольклориста й антрополога І. Коперницького. У ньому І. Франко окреслює межі жанру стійких сполучень слів, до якого, за його словами, належать *моральні, філософські судження, життєві правила, стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань, прокляття, жарти, уципливості, висміювання, порівняння, фігуральні звороти, вітрені формули ворожби, пародії* (молитов, обрядів, заклять і навіть серйозних прислів'їв), деякі *застарілі загадки*, значення яких стало з часом прозорим і народ вживає їх як прислів'я [1, с. 95]. Як бачимо, І. Франко до прислів'їв зараховує ФО, які він називає то *фразами*, то *образними реченнями*, то *мудрованнями*. Автор лише зазначає, що зібрані матеріали – це "скарб нашої мови" [7, с. 11], і необхідно продовжувати важливу справу фіксації стійких сполучень слів. І. Франко звичайно знав праці К. Вандера та А. Затурецького, де розрізняються "*прислів'я, приказки і фрази*" [7, с. 19]. Проте вчений не намагається їх класифікувати, щоб таке групування не було ненауковим і самовільним. Через це в передмові до "Додатків і доповнень", поданих у кінці третього тому, він пише, що всі стійкі сполучення слів – це "більш або менш усталені народньою традицією форми народного вислову і ... мають однаково вартість як причинок до культури людського духа" [7, с. 373]. Таким чином, у тогочасній літературі та в передмовах до фольклорних праць розмежування таких понять, як ФО, прислів'я, приказка ще немає.

У передмовах містяться також цікаві відомості опису явища варіантності ФО. Автори збірок, які видані до появи праці М. Номиса, фіксували варіантні ряди, не подаючи ніяких теоретичних довідок. М. Номис у передмові до збірки "Українські приказки, прислів'я и таке инше" вживає термін *одміна* і виділяє два типи варіантності. Він вказує, що "містив одміни, що хоч чим-небудь примітні, хоч яким словом" і "навет вимовою слова" [4, с. 3], тобто автор розрізняє лексичний і фонетичний типи варіантності. І. Франко також пише про явище варіантності і використовує при цьому слово *варіант*. "Кожда нова збірочка дає бодай кілька інтересних варіантів", – пише упорядник, – і "під одним номером бачимо варіанти тої самої приповідки з ріжних місцевостей" [7, с. 11].

М. Закревський уживання в народному мовленні ФО характеризує як уміння "говорить иносказательно и часто иронически" [2, с. 140]. Він помітив, що за семантикою ФО криється якийсь прихований зміст, іноді й іронія, і що компонентам ФО притаманне переносне значення. І. Франко в передмові до першого тому розвиває цю думку й зазначає важливість тлумачення значення всіх реєстрових одиниць. Він наголошує, що "метода – пояснювати кожду... має значну наукову вагу" [7, с. 19]. У збірці вперше витримано принцип подання семантики кожної реєстрової одиниці. Інші ж теоретичні питання, такі як інтерпретація значень, способи тлумачення тощо, автором не порушуються.

Детальний аналіз авторських передмов дає можливість твердити, що в збірках XIX – кінця XIX ст. порушуються деякі теоретичні питання фразеології. По-перше, здійснюється несмілива спроба подати визначення стійких сполучень слів, до складу яких відносили і ФО. По-друге, вказується на наявність явища варіантності в компонентному складі ФО і виділяється його лексичний і фонетичний типи. По-третє, доводиться, що тлумачення фразеологічного значення є обов'язковим елементом і саме воно відкриває шлях до історико-етимологічної характеристики ФО та виявлення їх експресивно-емоційного забарвлення. По-четверте, починає формуватися відповідна фразеологічна

термінологія. Упорядники вживають таку термінологію: *фраза, приповідка, приказка, порівняння, образове речення, приказковий зворот, прокляття, мудровання, фігуральний зворот, одміна, варіант* тощо. Таким чином, у згаданих збірках здійснено перші спроби дослідження теоретичних проблем фразеології й цим закладено основи для подальшого їх вивчення та формування термінології.

Література:

1. Дей І.О. З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 94-96.
2. Закревський М.В. Малоросійські пословиці, поговорки и загадки и галицкія приповідки // Закревський М.В. Старосветській бандуриста. – М., 1860. – Кн. II. – С. 139-230.
3. Москаленко Н.А. Питання фразеології в "Грамматике малоросійського наречія" // З історії української мови. До 150-річчя "Граматики" О. Павловського. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 66-76.
4. Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке инше. – СПб, 1864. – 304 с.
5. Павловський О.П. Грамматика малоросійського наречія. – СПб, 1818. – 112 с.
6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). НАН України, Ін-т української мови // Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки. – Т. 1-3. – Львів: Наукове т-во ім. Т.Г. Шевченка, 1901-1910.

Поступила 01.09.2004 г.